

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗЛОЧИННОСТІ

У статті автором досліджено методи, які використовуються під час кримінологічного аналізу злочинності. Зазначено, що у кримінології розрізняють методи філософського, загальнонаукового та спеціально-галузевих рівня. Доведено, що методологія філософського рівня визначає можливість коректного застосування загальнотеоретичних та конкретно-галузевих методів дослідження. Обґрунтовано думку про те, що інформація про злочинність і діяльність щодо протидії їй відбивається в документах первинного обліку, а потім – в статистичній звітності. Система єдиного обліку кримінальних правопорушень і осіб, які їх вчинили, ґрунтується на реєстрації слідчим, прокурором відповідних відомостей про кримінальне правопорушення, зазначених в заяві чи повідомленні про його вчинення або виявлених ними самостійно з будь-якого джерела.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінологічний аналіз, методи, методика, статистичні методи, контент-аналіз.

В статье автором исследованы методы, используемые при криминологическом анализе преступности. Отмечено, что в криминологии различают методы философского, общенаучного и специально отраслевого уровня. Доказано, что методология философского уровня определяет возможность корректного применения общетеоретических и конкретно отраслевых методов исследования. Обосновано мнение, что информация о преступности и деятельности по противодействию ей отражается в документах первичного учета, а затем – в статистической отчетности. Система единого учета уголовных правонарушений и лиц, совершивших их, основывается на регистрации следователем, прокурором соответствующих сведений об уголовном правонарушении, указанных в заявлении или сообщении о его совершении или выявленных ими самостоятельно из любого источника.

Ключевые слова: кримінальне правопорушення, криминологический анализ, методы, методика, статистические методы, контент-анализ.

In the article the author investigates the methods used in the criminological analysis of crime. It is noted that in criminology there are methods of philosophical, general scientific and special-branch level. It is proved that the methodology of the philosophical level determines the possibility of correct application of general theoretical and specific branch research methods. The opinion is substantiated that the information on crime and activities to combat it is reflected in the primary accounting documents, and then - in statistical reporting. The system of unified accounting of criminal offenses and persons who committed them is based on the registration by the investigator, prosecutor of relevant information about the criminal offense, specified in the statement or notification of its commission or identified by them independently from any source.

Key words: criminal offense, criminological analysis, methods, techniques, statistical methods, content analysis.

Кримінологічний аналіз злочинності – дослідницька процедура, що полягає у виявленні, збиранні, описанні, поясненні, оцінці кримінологічної інформації щодо стану та інших показників злочинності, а також процесів і явищ, що її детермінують.

Здійснення аналізу та прогнозу злочинності є одним з головних напрямів реалізації функції поліції щодо організації інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної, кримінально-превентивної діяльності.

Проблеми криминологічного аналізу злочинності та виявлення тенденцій її розвитку є постійним об'єктом дослідження провідних учених-криминологів як нашої країни, так і їх іноземних колег. Серед вітчизняних дослідників цій проблематиці приділяли увагу такі науковці, як О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, С. Ф. Денисова, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, О. Г. Кальман, О. М. Литвинов, В. М. Трубников, П. В. Хряпінський, І. С. Яковець та багато інших.

Загалом у криминології розрізняють методи філософського, загальнонаукового та спеціально-галузевого рівня. На філософському рівні обґрунтовуються відповідні філософські категорії та поняття (історичне та логічне, конкретне та абстрактне тощо) в їх методологічному сенсі, а також система світоглядно обумовлених принципів пізнання. На загальнонауковому – методи, які використовуються більшістю наук, а на спеціально-галузевому – методи, що діють у межах однієї або декількох суміжних наук (наприклад, техніко-юридичний, порівняльно-правовий метод).

На філософському рівні криминологічний аналіз злочинності здійснюється на засадах діалектичного детермінізму з поєднанням теорії соціального конструктивізму.

Варто зазначити, що філософський рівень методології через його найвищий рівень універсалізації становить фундамент криминологічного дослідження. Філософські категорії, інтегруючи наукові знання, відіграють роль методологічних принципів пізнання, виконують методологічні функції в пізнанні спеціальних об'єктів. На сьогоднішній день найбільш оптимальною методологічною платформою філософського рівня криминологічних досліджень обґрунтовано вважається діалектичний детермінізм. Останній спирається на низку філософських категорій, законів, принципів, серед яких закон всезагального універсального зв'язку, принцип історизму, закон єдності і боротьби протилежностей, категорія загального, особливого й одиничного та ін.

Сутність закону всезагального універсального зв'язку полягає в тому, що жодне явище природи та соціального середовища не може відбутись безнаслідково. Кожне явище здатне породжувати наслідки свого існування і, в свою чергу, є наслідком існування інших явищ. Однак впровадження цього закону в дослідження соціальних процесів і явищ має бути продуманим, враховувати специфіку останніх. Справа в тому, що в останньому десятилітті ХХ століття актуалізувався характерний для всієї історії людства пошук універсальних законів конструювання соціальних систем. Цей процес супроводжується уніфікацією соціологічного, біологічного, фізико-математичного та іншого знання. Проголошується створення філософії світобудови як причинної системології, новим напрямком науки називається універсологія, що базується на міждисциплінарних дослідженнях причинної системології, космології, гносеології релятивізму, кардинальної психології, психосистемології, універсального управління, соціосистемології тощо. Поряд з цим спостерігається розвиток протилежного непричинного науково-філософського системологічного напрямку (в якому випадковості відводиться провідна роль) – синергетики. Однак на, їх використання при дослідженні соціальних процесів і явищ, зокрема таких, що характеризують та супроводжують зв'язки правової системи і системи злочинності, є дещо недоцільним та передчасним. По-перше, – через їх функціональну наукову незавершеність: вони визнаються науковими напрямками, а не наукою чи методологією зі сформованими і перевіреними методами дослідження. По-друге, ці напрямки знання по відношенню до соціального середовища на даному етапі їх розвитку фактично зводяться до редукціонізму, що абсолютно неприпустимо в контексті нашого дослідження. Справа в тому, що в порівнянні з природничою сферою сфера соціальна володіє деякими специфічними ознаками. Одними з найважливіших у цьому контексті є, по-перше, принципова неможливість застосування закону збереження речовини і енергії для соціальних систем в повному обсязі і, по-друге, - трансцендентна природа людини. Зазначене, відтак, обумовлює неможливість універсалізації, повної уніфікації природничого та соціального знання [2].

Таким чином, закон всезагального універсального зв'язку і принцип причинності в криминологічних дослідженнях проблем детермінації злочинності, як соціальної детермінації, не має абсолютизуватися.

Наступним фундаментальним законом філософського рівня методології криминологічних досліджень є закон єдності і боротьби протилежностей (діалектичне протиріччя): кожному явищу, що являє собою певну цілісність, властиві внутрішні суперечності, тобто такі складові, процеси й тенденції, які одночасно взаємообумовлюють та взаємовиключають один одного. Таке умовне роздвоєння сил, речовини, енергії у єдиному цілісному утворенні є «двигуном» його роз-

виту. Не є винятком і соціум, який можливо і доцільно уявляти як цілісний організм із складною розгалуженою структурою, в якій також виникають і взаємодіють такі елементи, які поряд із взаємообумовленням і взаємодоповненням чинять антагоністичну один одному дію, взаємовиключають одночасне своє існування.

Зазначений закон описує джерело і механізм саморуху та саморозвитку того чи іншого суспільного цілого, в тому числі й системи права, і злочинності як соціального інституційного утворення. Адже немає жодного суспільства, яке б не було внутрішньо суперечливим. А, як відомо, соціальні суперечності, протиріччя визнаються однією з глобальних детермінант злочинності. Джерела та конкретні форми таких протиріччя можуть набувати різного характеру й проявлятися у різних сферах. У цьому контексті не є винятком і сфера правового регулювання процесу функціонування соціуму, суперечності в якій, здатні набувати криміногенного характеру.

Необхідним також є використання принципу історизму, який дозволяє враховувати історичні умови життєдіяльності конкретного суспільства. Зробити науковий прогноз стосовно розвитку того чи іншого соціального явища, зокрема системи права, злочинності тощо, об'єктивно неможливо без аналізу конкретної ретроспективи досліджуваного об'єкта. У цьому аспекті необхідно знати передумови його виникнення, основні етапи розвитку, фактори, які мали суттєвий вплив на зміни досліджуваного явища, процесу. Виконання цього завдання забезпечується дотриманням принципу історизму.

У цілому методологія філософського рівня визначає можливість коректного застосування загальнотеоретичних та конкретно-галузевих методів дослідження.

Переходячи до загальнонаукового рівня методології, зазначимо, що він є безпосереднім результатом процесу розвитку теорії наукового пізнання світу. Із загальнонаукових методів пізнання в кримінологічних дослідженнях широко використовуються абстрагування, порівняння, моделювання, типологічний метод, метод системного аналізу. Визнаючи важливість інтеграції зазначених методів у єдиному дослідницькому процесі, все ж виокремимо виняткову роль методу моделювання. Як зазначає С.Є. Віцин, метод моделювання характеризується всезагальністю: моделювати можна будь-який об'єкт; принципова можливість моделювання об'єктів будь-якої природи рівнозначна принципівій можливості їх пізнання [2, с. 7]. При дослідженні соціально зумовленої детермінації злочинності моделювання виражається у поєднанні з методом абстрагування та порівняння через побудову ідеальних моделей економічної, політичної, соціокультурної, правової системи, формування зв'язків між ними, а також злочинністю як результату недоліків у взаємодії вищевказаних соціальних підсистем.

Серед інших загальнонаукових методів особлива роль в кримінологічному аналізі належить системному методу. Принцип системності, в межах якого реалізується системний метод, забезпечує загальну орієнтацію щодо пізнання того чи іншого явища з позицій закономірностей системного цілого та взаємодії частин і утворення особливого гносеологічного зрізу (вимірю) реальності. Характерно, що теорія систем охоплює необхідні для будь-якого дослідження соціальних явищ базові положення структурного функціоналізму та гештальт-теорії і є, відтак, по суті синтетичною теорією.

Ключовими принципами вказаної теорії є: принципова відмінність властивостей цілісної системи від властивостей складових даної системи; залежність кожного елемента, відношення у системі від його місця, функцій всередині цілого; кожен елемент системи може в свою чергу за наявності для того підстав розглядатися як система, а будь-яка система – як один із елементів більш загальної системи; поведінка системи є результатом не лише взаємодії всіх її елементів, але й впливу інших факторів. Вказана теорія претендує на роль універсальної у процесі пізнання явищ природи і суспільства. Однак, значення теорії систем для дослідження соціальних процесів не варто перебільшувати. Як зазначалося вище, порівняно з природничою сферою соціальна володіє певними специфічними ознаками. Зокрема, важливо усвідомити неможливість застосування закону збереження речовини і енергії для соціальних систем в повному обсязі через трансцендентну природу людини. Соціум – це специфічна, унікальна система. У суспільстві завдяки життєдіяльності людей, наділених розумом, свободою волі та здатністю до творчої діяльності, детермінаційні зв'язки мають не функціонально-невідворотний характер (як у світі природи), а характер «імовірнісної необхідності», тобто не фатальної невідворотності, а поліваріантності, де випадковість має велику роль. Значне обумовлення соціальних процесів факторами суб'єктивного характеру спонукало до використання в кримінологічних дослідженнях методології соціального детермінізму, через призму якого і повинна розглядатись теорія систем. Соціальний детермінізм пояснює всю багатоманітність детермінаційних зв'язків між соціальними явищами,

процесами, системами у своєму існуванні і розвитку. Таким чином, соціальний детермінізм у поєднанні із теорією систем виступає у ролі спеціального напрямку діалектичного детермінізму, розрахованого на дослідження суспільних процесів і явищ системного характеру.

Серед спеціально-галузевих методів у криминологічному аналізі застосовують статистичні (статистичне спостереження), соціологічні (соціологічне спостереження, опитування, експертні оцінки, контент-аналіз, соціальний експеримент), психологічні (тестування, соціометричний метод тощо) та математичні методи.

Визначення методологічної платформи філософського та загальнонаукового рівня, на якій і можливе ефективне дослідження процесів взаємодії соціальних систем різного гатунку, спонукає до пошуку найбільш адекватної теорії спеціального, криминологічного характеру. На думку деяких учених, такою спеціальною теорією є феноменологія злочинності. У теорії систем феноменологія розуміється дещо інакше ніж в класичній філософії: це формалізований опис поведінки складних систем. Феноменологія дає пояснення механізму взаємодії елементів систем. За твердженням її розробників, феноменологія приймає об'єкти та відношення між ними як належне, як властивість природи. Її задача – формалізація відношень, що спостерігаються між об'єктами, і подання їх у вигляді закономірностей, залежностей. Основними інструментом феноменології є математика алгоритмічних процесів, факторний аналіз. Завдяки їх використанню формалізована система описується у вигляді множини величин. Кожна величина є результатом дії інших величин (факторів) [4, с. 25]. Таким чином, феноменологічний підхід до описання поведінки виявляє статистичні, а не сутнісні детермінаційні закономірності взаємодіючих об'єктів, що не в кожному випадку проведення криминологічних досліджень може задовольнити потреби у з'ясуванні діалектичної природи змін злочинності через взаємодію з тими чи іншими соціальними, природничими факторами детермінації.

Більш плідним і обґрунтованим у даному аспекті є використання такого методологічного напрямку в теорії систем як генеалогія (зокрема, генеалогія злочинності). Термін «генеалогія» у загальній теорії систем означає принцип моделювання, заснований на врахуванні закономірностей, сутнісних залежностей функціонування системи [4, с. 25]. Генеалогія злочинності дає можливість дослідження сутнісної, системної характеристики криміногенної детермінації. Вона, на відміну від феноменології злочинності, не обмежується визначенням статистичної кореляції між факторами взаємодіючих систем, але надає обґрунтування закономірностей детермінації злочинності. Генеалогія злочинності – складова частина генеалогії суспільства, що вивчає процеси зародження, становлення суспільних законів, закономірностей соціальних груп та інших структурних утворень суспільства. Суть генеалогії злочинності полягає у наступному: констатується наявність як внутрішніх (самодетермінація), так і зовнішніх факторів злочинності. Остання пов'язана з численними соціальними процесами і явищами. В залежності від якісних характеристик останніх можна з певною мірою вірогідності прогнозувати можливість виникнення змін у показниках злочинності і, таким чином, виявляти криміногенно детермінаційні зв'язки. При цьому важливо зазначити, що можливість передбачення наслідків подібних зв'язків носить імовірнісний характер. А тому для його описання і дослідження не може бути застосований феноменологічний жорстко формалізований інструментарій; процеси детермінації злочинності не можуть бути зведені виключно у числову форму, адже сфера соціальних взаємодій має динамічний, в деяких випадках малопрогнозований характер, залежить від значної кількості зовнішніх і внутрішніх факторів.

Відмітимо, що криминологічна інформація як певна соціальна форма руху матерії в усіх її різновидах має використовуватися як цілісна інформаційна система, як засіб забезпечення потреб криминологічної практики, правоохоронної, судової та законотворчої діяльності. Одним з основних джерел криминологічної інформації виступає державна статистика і особливо її кримінально-правовий розділ. Кримінальна статистика – головне джерело дослідження, що дозволяє виявляти закономірності і тенденції злочинності, давати їм кількісну оцінку.

Інформація про злочинність і діяльність щодо протидії їй відбивається в документах первинного обліку, а потім – в статистичній звітності. Система єдиного обліку кримінальних правопорушень і осіб, які їх вчинили, ґрунтується на реєстрації слідчим, прокурором відповідних відомостей про кримінальне правопорушення, зазначених в заяві чи повідомленні про його вчинення або виявлених ними самостійно з будь-якого джерела.

Для роботи зі статистичними масивами використовуються статистичні методи, які включають спостереження, зведення, групування і аналіз. Статистичне спостереження, тобто облік і реєстрація інформації, може бути суцільним і вибіркоким. Вибіркове дослідження поширюється

ся на вивчення певної частини явища у зв'язку із багаточисельністю досліджуваного об'єкта (наприклад, частини всіх фактів незаконного заволодіння транспортними засобами). Аби бути таким же достовірним, як і суцільне спостереження, повинно відповідати науковим вимогам репрезентативності і випадковості. Репрезентативність означає, що вибірка повинна відображати, представляти закономірності цілого. Чим більше вибірка, тим точніше результати. Масив вибірки визначається на основі спеціальних таблиць або математичних розрахунків з тим, аби похибка в результатах була не більше 5%. Випадковість вибірки полягає в тому, що заздалегідь не визначається одиниця вивчення, а забезпечується рівномірне попадання у вибірку будь-якої і кожної одиниці сукупності.

У статистиці вироблені такі правила забезпечення репрезентативності вибірки:

- 1) відповідність вибірки задачам і предмету дослідження;
- 2) об'єкти вибираються з однорідної генеральної сукупності;
- 3) вибірка має бути достатньо багато чисельною. Прийнято вважати, що вибірка в обсязі 20 % від генеральної сукупності (або ж 400 одиниць при надто великій генеральній сукупності) є достатньою для забезпечення репрезентативності;

4) виражає всю багатоглядність досліджуваного явища.

Зведення – це обробка первинних даних, а групування – це розподіл одиниць сукупності на однорідні групи, що якісно різняться між собою за тими чи іншими ознаками. Групування може бути типологічним (розчленовування на однорідні групи за певними ознакам) і аналітичним (розподіл за залежністю між двома різнорідними явищами, наприклад, за взаємозв'язком певного виду злочинності та станом сп'яніння) [3, с. 633].

Слід зауважити, що офіційні звіти про злочинність у країні не завжди точно відображають кримінальні реалії. У багатьох випадках жертви не повідомляють про кримінальні правопорушення державні органи, віддаючи перевагу самосуду над винним, у тому числі за допомогою «тіньової юстиції». Тому в ситуації, коли в основі офіційних звітів лежать відомчі аналізи правоохоронних органів, на які переважно покладено відповідальність за негативні зміни у злочинності, значна частина кримінальних правопорушень не вноситься до ЄРДР. Виходячи з цього, вважається за доцільне здійснення організації реєстрації та обліку системи кримінальних проявів на позаповідомчій основі з послідовним відстеженням руху кримінологічної інформації про кримінальне правопорушення від першого повідомлення про нього аж до зняття із засудженого судимості і відшкодування ним шкоди, заподіяної кримінально каранним діянням [1, с. 208].

Доцільним в межах кримінологічних досліджень видається застосування ряду соціологічних методів.

Серед них виділяють такі, як вивчення документів, опитування, соціологічне спостереження, експертні оцінки, соціальний експеримент.

У кожному суспільстві документи є засобом обміну інформацією. Коло кримінологічно значущих документів настільки широке, що будь-яке емпіричне дослідження фактично починається з аналізу якихось документів. Вони поділяються на архівні, періодичні, статистичні та спеціальні документи дослідження.

Для цілей кримінологічного дослідження найчастіше використовуються архівні кримінальні справи, їх аналіз може бути корисний при виробленні критеріїв оцінки того чи іншого феномена і в деяких випадках — для контролю результатів досліджень, проведених іншими методами.

Газетно-журнальна періодика виступає у кримінологічних дослідженнях як джерело загальної інформації про ті чи інші соціальні явища та процеси. Вона допомагає після певного часу ніби заново відновити і осмислити якийсь ланцюг подій. Її вивчення здійснюється з використанням такого методу як контент-аналіз.

Методи аналізу документації дуже різноманітні і безперервно вдосконалюються, що пояснюється практичними потребами, специфікою форм документів, метою аналізу. Однак у всьому їх розмаїтті можна виділити два основні типи аналізу: традиційний (класичний) і формалізований (контент-аналіз). Істотно розрізняючись між собою, вони не виключають, а взаємно доповнюють один одного, оскільки мають одну й ту саму мету – отримання достовірної інформації.

Під традиційним (класичним) аналізом мається на увазі все різноманіття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію відомостей, що містяться у документі. Інформація, яка цікавить кримінолога, зазвичай є у документі у прихованому вигляді і далеко не завжди відповідає цілям кримінологічного дослідження. Традиційний аналіз означає перетворення первинної фор-

ми цієї інформації на потрібну дослідникові. Фактично, це не що інше, як інтерпретація змісту документа, його тлумачення з позицій, які цікавлять кримінолога.

Основним його недоліком є суб'єктивізм. Яким би добросовісним не був дослідник, як би він не намагався неупереджено, об'єктивно розглянути матеріал, інтерпретація завжди більшою чи меншою мірою буде суб'єктивною.

Контент-аналіз – це техніка виведення висновку, що здійснюється шляхом об'єктивного виявлення відповідних характеристик тексту.

Застосування такої техніки передбачає деякі стандартизовані процедури, які часто вимагають вимірювання.

Контент-аналіз доцільний у випадках, коли потрібний високий ступінь точності або об'єктивності аналізу; за наявності великого за обсягом і несистематизованого матеріалу. Контент-аналіз корисний і тоді, коли поняття, важливі для дослідження, часто з'являються у документах, що вивчаються, наприклад, при роботі з відповідями на відкриті запитання анкет або коли велике значення має сама мова джерела інформації.

Достовірність документів, що їх використовують у кримінологічному дослідженні, теж має бути перевірена. Сліпа віра у «правдивість» документа може призвести до прикрих помилок. Тому ще при розробці програми дослідження треба чітко визначитися, якого роду документи, з точки зору їх надійності, можуть бути у ньому використані.

Отже, при використанні означеного методу в кримінологічному дослідженні можна сформулювати приблизний перелік документів, що мають вивчатися:

- матеріали кримінальних проваджень;
- окремі процесуальні документи;
- наглядові провадження;
- узагальнення судово-слідчої практики, що здійснюється судами;
- висновки судових експертиз;
- відомчі звіти;
- листи, заяви, скарги;
- дисциплінарні провадження;
- засоби масової інформації;
- періодичні наукові видання;
- тощо.

Список використаних джерел:

1. Бесчастний В.М. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 1. С. 207–213.
2. Вицин С. Е. Моделирование в криминологии. М., 1973. С. 7.
3. Закалюк А. Актуальні методологічні проблеми української кримінологічної науки. *Вісник АПРН України* : зб. наук. пр. 2003. № 2–3 (33–34). С. 633–656.
4. Шепеленко Л. А. Преступность как система: попытка критического анализа : монография / МВД Украины, Луг. гос. ун-т. внутр. дел. Луганск : РИО ЛГУВД, 2006. С. 25.